

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Мельник І.М.

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

У статті розкривається сутність понять «ідентичність», «професійна ідентичність», проблема професійної ідентичності особистісного професійного становлення майбутніх учителів початкової школи, яка характеризує ступінь задоволеності майбутнього фахівця отриманою професійною підготовкою, також визначає його соціальні перспективи та особистісний розвиток. Розкрито теоретико-методологічні проблеми вивчення ідентичності, подано наявні погляди на проблему становлення професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи.

Ключові слова: ідентичність, професійна ідентичність, становлення, професійне становлення, майбутній учитель.

Постановка проблеми. Гуманізація освіти та особистісно-орієнтований підхід є необхідними для пошуку шляхів вдосконалення професійної підготовки фахівців. Успішність професійної діяльності майбутніх учителів початкової школи, крім обов'язкових професійних знань, умінь та навичок, характеризується професійними якостями фахівця та особистісними характеристиками, рівнем сформованості професійної ідентичності. Важливого значення дана проблема набуває в умовах трансформації сучасного українського суспільства. Сьогодення потребує нової генерації фахівців в соціально-психологічних реаліях, здатних до вольового, свідомого контролю, усвідомлення своєї ролі і відповідальності за процеси міжособистісних взаємин, адекватного реагування на впливи середовища до набуття професійної ідентичності. Одним із ключових аспектів реалізації названих вимог, вбачаємо у забезпеченні процесу особистісного професійного становлення майбутніх учителів початкової школи. Завдяки чому чітко зрозуміло стає сутнісна логіка формування професійної ідентичності, яка виступає передумовою успішності професійної діяльності та виділяється провідним чинником професійного становлення.

Отже актуальність даної проблематики, полягає в її безпосередньому відношенні до важливих для сучасної людини проблем, як самопізнання, самовдосконалення у відношенні до професійної діяльності та професійне зростання майбутніх учителів початкової школи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема ідентичності посідає значне місце в наукових розробках вітчизняних та зарубіжних учених (Н.Ю. Волянчук, М.М. Абдуллаєва, А.М. Лукіяничук, Г.В. Гарбузова, О.П. Єрмолаєва, Л.М. Мітіна, Г.В. Ложкіна, П. Поваренков, Є.В. Чорний, Л.Б. Шнейдер, А.А. Шатохін та ін.). Питання з точки зору місця й ролі здібностей та інтересів у процесах професійного становлення (С.П. Крякжде, В.Д. Шадріков, А.К. Маркова, Д.М. Завалішина, Б.М. Теплов та ін.) з позицій осмислення проблем життєвого шляху й самовизначення особистості Б.Г. Ананьєв, (С.Л. Рубінштейн, Л.І. Анциферова, Є.І. Головаха, К.О. Абульханова-Славська, Є.І. Головаха, О.О. Кронік та ін.). Створення цілісних концепцій професіоналізації,

що охоплюють увесь процес професійного становлення особистості (Т.В. Кудрявцев, О.Т. Рос-тунов, Е.Ф. Зеєр, Л.М. Мітіна, О.Р. Фонарьов).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Попри великий внесок теоретичних та експериментальних досліджень професійної ідентичності, варто звернути увагу, що саме проблема професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи та їх особистісне професійне становлення перебуває на етапі вивчення. Залишаються неузгодженими погляди на структуру професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи, а саме взаємозв'язок професійної ідентичності із особистісно-професійним становленням. Потребують уваги дослідження аспектів динаміки професійної ідентичності в процесі професійного становлення майбутніх учителів початкової школи.

Недостатня розробленість окресленого спектра проблем у вітчизняній психологічній науці зумовила вибір теми нашого теоретичного дослідження.

Мега статті – теоретичний аналіз та висвітлення професійної ідентичності в системі професійного становлення майбутніх учителів початкової школи.

Виклад основного матеріалу. Поняття «ідентичність» чи не вперше охарактеризував американський психолог та філософ Вільям Джеймс. Автор запропонував системно психологічне ґрунтування поняття «Я», стверджував, що ідентичність є особистісною основою, яка зберігає людині самоповагу і цілісність власного Я. Це суб'єктивне відчуття людиною тотожності самій собі, супротив її «єго» зовнішньому світові, що набуває втілення в активності, спогляданні й стражданні [3, с. 177].

Великий внесок у розробку проблематики ідентичності як процесу «організації життєвого досвіду в індивідуальне Я протягом усього життя людини», описав американський психоаналітик і соціолог Ерік Еріксон. Розвиток ідентичності, згідно його теорії «зберігає цілісність та індивідуальність досвіду людини, дає їй можливість передбачати як внутрішні, так і зовнішні загрози і співставляти свої здібності із соціальними можливостями». Автор виокремив типи ідентичності: єго-ідентичність, позитивна ідентичність, негативна ідентичність [4, с. 240].

Сучасні дослідження професійну ідентичність виділяють як основний чинник професійного розвитку особистості і основна характеристика суб'єкта праці. Ю.П. Поваренкова, виокремлює дане поняття завдяки його диференціації від таких конструктів як професійна Я-концепція, професійні переконання і антиїдиди. У вітчизняній психологічній науці, професійна ідентичність стала використовуватися нещодавно, хоча, сенсоутворюючі мотиви професійної діяльності були помітні у радянській психології у контексті само-свідомості особистості [9, с. 133].

Л.Б. Шнейдер виділяє професійну ідентичність як психологічну категорію, яка характеризується освідомленням людиною своєї приналежності до певної професії та певного професійного середовища, що детермінується професійним спілкуванням та репрезентується за допомогою мовленнєвих засобів образ «Я». Тому професійна ідентичність майбутніх учителів початкової школи трактується автором самореферентність, тобто відчуття й усвідомлення унікальності свого функціонального та екзистенційного «Я» в процесі професійної діяльності, у поєднанні особистісних і професійних властивостей та в контексті приналежності до соціальної й професійної груп, адже основною рушійною силою професійного розвитку є прагнення до інтеграції із соціальними групами та інститутами, що здійснюється на основі механізму ідентифікації [11, с. 213].

Базуючись на дослідженнях М. Бревера і С. Роккаса, виділяє три рівні складності професійної ідентичності: домінантність, компартименталізація та інтеграція. Домінантність – найнижча форма складності ідентифікації, коли одна із ідентичностей панує над усіма іншими потенційно можливими. Строга домінантність виражається у дезадаптації, наявності численних стереотипів і упереджень, натомість ієрархічна домінантність виявляється у позитивному ставленні лише до людей із подібними домінуючими ідентичностями. Компартименталізація є порівняно вищою із домінантністю формою ідентифікації та виникає тоді, коли численні соціальні категорії особистості існують незалежно одна від одної. При цьому вираженість різних видів ідентичностей є ситуативною та значною мірою зумовленою зовнішніми обставинами. Компартименталізація прямо протилежних ідентичностей часто виражається у внутрішньо особистісних конфліктах та когнітивних дисонансах, вирішення яких значною мірою залежить від рівня загального розвитку особистості. Інтеграція – це найвища форма ідентифікації, що полягає в одночасній представленості у свідомості людини різних видів ідентичностей, які безконфліктно співіснують та дозволяють людині використовувати різні, часто нестандартні, форми поведінки та мислення [5, с. 33].

Можна говорити й про стадії розвитку професійної ідентичності: протоідентичність, репродуктивна, продуктивна, метапродуктивна.

На стадії протоідентичності власна професійна ідентичність ще не проблематизована і сприймається як природна незалежність до певної соціально-професійної групи, оскільки ще не відбувається порівняльний аналіз із представниками інших професійних груп.

На стадії репродуктивної ідентичності головною цінністю є належність до своєї групи: всі хто підкорюються правилам в групі-свої «Істинність знання визначається авторитетом його носіїв» (В.О. Колотаєв). Але процес розототожнення з категоріями ідентичності вже почався, оскільки підтримання традицій розглядається як таке, що вимагає свідомих зусиль. Можна сказати, що молодий фахівець орієнтується на минуле, але він прагне зберегти, що й детермінує поступову зміну у середині його ідентичності [6, с. 167].

Продуктивна ідентичність зарієнтована на майбутнє. Суб'єкт продуктивної ідентичності сам конструює соціальні категорії. Ідеал – чомусь завжди є недосяжним і носій ідентичності витрачає значні зусилля на те щоб його досягти. Представники власної «інгрупи» вже не є повністю незаперечними, навіть вони можуть періодично перевірятися на відповідність ідеалу.

Метапродуктивна ідентичність, або за висловом того, що Р. Ліфтон називає протеевською ідентичністю характеризується саме постійною готовністю до постійних змін. Представники «аутгруп» перестають оцінюватись завжди нижче за своїх, які в свою чергу розглядаються як ситуативне утворення. Відповідно, в сучасному світі, постійно можлива зміна професійної ідентичності при переході в іншу діяльність. Носій іншої ідентичності вже може розглядатися як потенційних партнер, якого можливо доцільно підключити для більш ефективного розв'язання завдання. Вихідним в цьому підході є настанова на те, що трансформація суспільства супроводжується не тільки зміною соціально-професійних ролей, але й появою нових вимог до підготовки майбутніх фахівців [5, с. 87].

Аналіз психолого-педагогічних досліджень, присвячених проблематиці професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи, свідчить про те, що сутність професійної ідентичності учителя більшість дослідників вбачає в усвідомленні ним особистісного смислу професійно-педагогічної діяльності, переживанні ціннісного ставлення до педагогічної професії і до себе як її суб'єкта. Хочемо зацентрувати увагу на професійну відповідальність як основну характеристику самореалізації учителя початкової школи, адже його роль та особистісне мотивування учнів до навчання є визначальним чинником у сприйнятті учнями навчального матеріалу, забезпеченні належної пізнавальної активності, поведінки, розвитку моральних та культурних цінностей школярів

У психологічній літературі професійну самосвідомість порівнюють із професійною Я-концепцією, яка характеризується уявленням людей про себе як представника професійної спільноти та носія професійної культури. Професійна Я-концепція вказує на успішність трудової діяльності фахівця, на розвиток професійно важливих якостей – індивідуально-психологічних властивостей, ставлення особистості до себе як до суб'єкта діяльності, об'єкта і предмета праці, до інших людей та її умовам.

Чи не вперше науково досліджували професійне становлення особистості ще на початку ХХ ст. Серед науковців, значну увагу приділяє Ф. Парсонс 1909 року, сформулювавши принци-

пи диференційно-діагностичного напрямку теорії професійного розвитку. Згідно теорії професійного розвитку, кожна людина має особливості, за якими вона найкраще відповідає одній єдиній професії; задоволення від професійної діяльності та успіхи на роботі залежать від того, наскільки індивід відповідає вимогам обраної професії; вибір професії є усвідомленим і раціональним процесом, у якому особа самостійно чи з допомогою консультанта з профорієнтації обирає найвідповіднішу галузь майбутньої професійної діяльності [5, с. 17].

Таким чином, сучасні дослідження професійної ідентичності і становлення поняття, тісно пов'язані з вивченням ідентичності та «образу Я» («Я-концепції»). Досліджуючи дану проблематику протягом певного періоду, вчені дійшли висновку, що ідентичність є динамічною структурою, котра змінюється й формується впродовж усього людського життя. Але процес зміни й формування ідентичності проявляє себе нерівномірним, нелінійним. Тому сновним чинником розвитку професійної ідентичності є бажання індивіда набути певної ідентичності. Тобто системне утворення відбувається на основі розгортання когнітивних, мотиваційних, ціннісних механізмів [5, с. 33].

Н.Ю. Воляннюк розглядає професійне становлення як динамічний багаторівневий процес формування комплексу професійно важливих якостей, а дії спеціаліста – як відтворення отриманих умінь та засобів виконання діяльності в певних ситуаціях [2, с. 37].

Досвід багатьох науковців, присвячених дослідженню професійного становлення майбутніх учителів початкової школи переконує, що умовами професійного становлення майбутніх учителів початкової школи є розвиток певних професійно важливих якостей – відповідальності, спрямованості, компетентності. Розвиток майбутнього учителя впродовж навчання та освоєння ним професії й виконання професійної діяльності є центральним чинником навчання у ВНЗ. Основним джерелом професійного розвитку на початкових етапах професійного становлення є рівень особистісного розвитку майбутнього учителя початкової школи. Упродовж навчання співвідношення особистісного та професійного розвитку набуває характеру динамічної невірноваженої цілості. На стадії професіоналізації професійний розвиток майбутнього вчителя початкової школи починає домінувати над особистісним і визначати його. У процесі професійного становлення відповідальність є основним чинником формування професійного та життєвого шляху особистості. Формування відповідальності пов'язано зі свободою особистості щодо прийняття рішень упродовж життєвого шляху [10, с. 162].

Численні дослідження з даної проблематики, виокремлюють наступні аспекти професійної ідентичності професійного становлення майбутнього учителя початкової школи впродовж навчання у вищому навчальному закладі, що передбачають формування: здатності займати активну позицію з розвитку саморегуляції особистості щодо забезпечення максимального особистісного розвитку з мінімальними затратами; позитивного ставлення до навчальної діяльності та ініціювання пізнавальної активності; здат-

ності планувати і прогнозувати своє професійне становлення; усвідомлення своїх потенційних можливостей та готовності розвивати професійно важливі якості, які мають недостатній рівень сформованості; здатності мобілізувати весь свій особистісний потенціал заради досягнення цілей розвитку себе як професіонала [10, с. 163].

Отже, готовність до майбутньої професійної діяльності базується на професійно-ціннісних орієнтаціях особистості, мотивах вибору професійних уподобань та на Я-концепції майбутнього учителя початкової школи.

Узагальнюючи теоретичний огляд проблеми, можна охарактеризувати професійну ідентичність майбутнього учителя початкової школи як шлях ототожнення власних індивідуальних властивостей з індивідуальними властивостями досвідченого вчителя, які викликають у студентів інтерес, захоплення, стають для нього близькими, зрозумілими й бажаними для майбутньої професійної діяльності [7, с. 372]. Так Т.С. Березіна виділяє три основні етапи становлення професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи: 1) первинний вибір, коли студенти вперше знайомляться з професійною спільнотою, навіть не приміряючись до неї. При цьому в майбутніх педагогів формується ціннісне ставлення до обраної професії; 2) підтвердження чи ні первинного вибору. На цьому етапі можуть суттєво змінюватися професійні вподобання та наміри студентів, що нерідко призводить до розчарування у своєму професійному виборі або навпаки – до впевненості в ньому; 3) реалізація первинного вибору в діяльності. На цьому етапі відбувається перехід студентів до ототожнення себе зі своєю професійною діяльністю, входження в професійну спільноту, усвідомлення своєї професійної самостійності й ефективності [1, с. 25].

Отже, модель розвитку професійної ідентичності учителя початкової школи в процесі його навчання, згідно С.Т. Березіної, має факторний характер, що включає наступні складові: суб'єктивні, чи особистісні, внутрішні фактори, пов'язані з ціннісно-смысловією сферою, само свідомістю, самоактуалізацією, рефлексивністю, компетентністю, уміньми, задоволенням, творчістю; об'єктивні, чи зовнішні, фактори, пов'язані з вимогами професійної діяльності, яка здійснюється в особистісно-орієнтованій парадигмі, що виступає регулюючою основою професійно-особистісного самовизначення учителя; об'єктивно-суб'єктивні фактори, які пов'язані з організацією освітньої й професійної сфер [1, с. 27].

Розгляд факторної моделі професійної ідентичності вказує на основні напрями підготовки майбутніх учителів початкової школи, а саме: комплекс методологічних, педагогічних проблем, які ставляться і розв'язуються через залучення майбутніх учителів вищої школи до практичної педагогічної діяльності, спрямованої на підвищення рівня їхнього професіоналізму. Формування прогресивного особистісного і професійного розвитку майбутнього учителя початкової школи активізується за умов створення освітніх ситуацій виконання професійної ролі по-новому, зокрема з допомогою вправ і процедур комунікативного тренінгу, який змінює негативні професійні установки, підвищує мотивацію

самовдосконалення, сприяє саморозвитку особистості студента завдяки рефлексивній позиції, оволодінню ефективними способами вільної, демократичної, соціально відповідальної поведінки. Особистісний професійний розвиток майбутніх учителів початкової школи – безперервний процес самопроекування особистості учителя, тому під час професійної підготовки у ВНЗ майбутній учитель повинен опанувати норми, прийомами, техніки, технології професійної діяльності [10, с. 162].

Згідно М.М. Павлюк, основною умовою становлення професійної ідентичності учителя початкової школи є сама особистість учителя, особистісний і професійний потенціали, що характеризує його спеціальні знання й уміння у професійній діяльності [8, с. 320].

Розглядаючи професійне становлення майбутнього учителя початкової школи, слід звернути увагу на структуру професійної ідентичності майбутнього учителя, що містять наступні компоненти згідно А.М. Лукіянчук: комунікативний, емоційно-вольовий та емпатійний. Взаємодія даних компонентів формує так зване ядро професійної ідентичності – образ професійного «Я», зміст якого, крім названого вище, складає навчально-професійна діяльність, вивчення студентами передового педагогічного досвіду, академічні компетенції, що формують майбутні індивідуальні якості особистості й властивості педагогічної діяльності. На думку дослідниці, перераховані компоненти сприятимуть формуванню в майбутніх учителів початкової школи низки якостей, властивостей, а саме: дотримання моральних принципів загальнолюдських ідеалів;

широке коло інтересів; розуміння сучасних проблем розвитку суспільства, духовної культури, буття; початкові знання з різних напрямів культури, мистецтва, науки; загальна ерудиція; здатність співчувати, спілкуватися з людьми різного віку вільно, співпереживати [7, с. 373].

Висновки. Теоретико-методологічний аналіз наукових досліджень проблеми психологічних аспектів професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи дає підставу сформулювати наступні висновки: професійна ідентичність – необхідний компонент особистісної ідентичності загалом; відтак становлення професійної ідентичності майбутнього учителя початкової школи відбувається в процесі усвідомлення особистісного досвіду; професійна ідентичність майбутнього учителя початкової школи виконує функції, пов'язані з адаптацією в професійній спільноті, структуруванням професійного досвіду, прогнозуванням перспектив професійної діяльності; цілеспрямована система формувальних заходів, спрямованих на розвиток особистісної рефлексії майбутніх фахівців, сприяє розвитку професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи. Професійна ідентичність є важливою складовою професійного становлення особистості, становлення професіонала і кар'єрного росту. Сформуована професійна ідентичність майбутніх учителів вказує на їх власний стиль роботи, підвищення професійної компетентності.

Перспективами подальших досліджень у даному напрямку вважаємо детальний аналіз професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи у процесі професійного становлення, як основного фактора професіоналізації.

Список літератури:

1. Березина Т.С. Становление профессиональной идентичности педагога / Т.С. Березина // Педагогическое образование и наука. – 2008. – № 7. – С. 24–27.
2. Волянюк Н.Ю. Профессиональное развитие субъекта деятельности / Н.Ю. Волянюк // Физическое воспитание студентов творческих специальностей: сб. науч. тр. / под ред. С.С. Ермакова. – Харьков: ХГАДИ (ХХПИ), 2003. – С. 37–47.
3. Джеймс М. Личная и половая идентичность / М. Джеймс, Д. Джонгвард // Рожденные выигрывать. Трансакционный анализ с гештальтупражнениями. – М.: Смысл, 1993. – С. 177–209.
4. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эрик Г. Эриксон. – М.: Прогресс, 1996. – 340 с.
5. Зливков В.Л. Професійна ідентичність та особистість педагога: [навч. посібник] / В.Л. Зливков. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2013. – С. 132.
6. Костина А.В. Кризис современной идентичности и доминирующие стратегии идентификации в границах этноса, нации, массы (начало) // Знание. Понимание. Умение. – 2009. – № 4. – С. 167–175.
7. Лукіянчук А.М. Модель розвитку професійної ідентичності майбутніх педагогів / А.М. Лукіянчук // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць КІПНУ ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К., 2010. – Вип. 7. – С. 370–380.
8. Павлюк М.М. Розвиток професійної ідентичності педагога як чинник попередження дезадаптації школярів / М.М. Павлюк // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К., 2009. – Т. XI, част. 6. – С. 318–327.
9. Поваренков Ю.П. Введение в психологию труда: учеб. пособие для студ. вузов / Ю.П. Поваренков. – Киров, 2006. – С. 133–134.
10. Поперечна Л.Ю. Професійний розвиток учителя початкових класів у ВНЗ Російської Федерації / Л.Ю. Поперечна // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. – 2013. – Вип. 29. – С. 160–164.
11. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг / Л.Б. Шнейдер. – М.: МПСИ; Воронеж: МОДЕК, 2004. – 600 с.

Мельник И.М.

Винницкий государственный педагогический университет
имени Михаила Коцюбинського

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация

Рассматривается сущность понятий «идентичность», «профессиональная идентичность», проблема профессиональной идентичности личностного профессионального становления будущих учителей начальной школы, характеризующая степень удовлетворенности будущего специалиста полученной профессиональной подготовкой, а также определяет его социальные перспективы та личностное развитие. Разкрыто теоретико-методологические проблемы изучения профессиональной идентичности будущих учителей начальной школы.

Ключевые слова: идентичность, профессиональная идентичность, становления, профессиональное становления, будущий учитель.

Melnyk I.M.

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PROFESSIONAL IDENTITY OF FUTURE TEACHERS OF THE PRIMARY SCHOOL

Summary

The article reveals the essence of the concepts of "identity", "professional identity", professional identity problem of personal development of primary school teachers, which characterizes the degree of satisfaction of future specialists received training, also determines the prospects of social and personal development. It is revealed theoretical and methodological problems of studying identity and it's posted existing views on the issue of formation of professional identity of future elementary school teachers.

Keywords: identity, professional identity, formation, professional formation future teacher.